

Technická univerzita v Liberci

Fakulta umění a architektury

Prázdná místa

Diplomová práce

Mikuláš Hapka

29. května 2015

Prohlášení

Byl jsem seznámen s tím, že na moji diplomovou práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb., o právu autorském, zejména § 60 - školní dílo.

Beru na vědomí, že Technická univerzita v Liberci (TUL) nezasahuje do mých autorských práv užitím mé diplomové práce pro vnitřní potřebu TUL.

Užiji-li diplomovou práci nebo poskytnu-li licenci k jejímu využití, jsem si vědom povinnosti informovat o této skutečnosti TUL; v tomto případě má TUL právo ode mne požadovat náhradu nákladů, které vynaložila na vytvoření díla, až do jejich skutečné výše.

Diplomovou práci jsem vypracoval samostatně s použitím uvedené literatury a na základě konzultací s vedoucím diplomové práce a event. konzultantem.

29. května 2015

Obsah

Poděkování.....	I
Abstrakt.....	2
Abstract.....	2
Úvod.....	3
Prázdný stadion	6
Prázdné hřbitovy.....	11
Hřbitov na stadionu.....	25
Závěr	37

Poděkování

Děkuji vedoucím této diplomové práce Leoně a Jirkovi. Dokázali mi v perných chvílích vždy pomoci. Jako obvykle děkuji své mamince za korektury. A také panu Freibergovi za oponenturu. A děkuji své slečně, která mi v průběhu mého studijně-pracovního nasazení upekla spousty dobrých domácích koláčů pro lepší náladu. Nešťěstí jsem samozřejmě částečně předstíral, ale psát bez sladkostí tolik o tématu smrti jde o hodně hůř.

Abstrakt

Práce představuje výzkum a detailní analýzu role hřbitovů v současném městském prostoru. Zkoumá jejich využití, přínos pro městské prostředí, podstatu statusu veřejného prostoru a zaměřuje se také na jejich problémy. Nejvážnějším problémem je vytěsňování tématu smrti a pohřbívání v moderní společnosti, ale existují i mnohé další - např. hřbitovní kriminalita, chátrání, opomíjení hřbitovů při plánování měst atd.. Následně je v práci konceptuálně navrženo v severní části města Brna příhodné místo pro nový hřbitov, které se nachází na ploše bývalého a nyní zchátralého stadionu Za Lužánkami. Celá analytická část práce pak slouží jako podklad pro konečnou tvorbu návrhu tohoto hřbitova.

Abstract

Paper presents research and detail analysis of cemeteries in contemporary city space. It explores their use, gains for urban environment, base of status of public area and it also focuses on their problems. The most serious problem is denying of death and burials in modern society. But there are many others such as cemetery criminality, deterioration, marginalization of cemeteries in city planning etc. This work then conceptually presents design of new cemetery in northern part of Brno city. This cemetery is placed on former and now ruined stadium Za Lužánkami. Whole analytical part of this paper then serves as solid basis for final design of this cemetery.

Úvod

Téma mé diplomové práce vzniklo nečekaně a prakticky se zrodilo samo od sebe. Původní dvě myšlenky se jednoho dne spojily nenápadně dohromady v jednu jedinou a den ode dne, konzultaci od konzultace, své propojení utužovaly. Nyní tak mám pocit, jako by odjakživa patřily k sobě, ale přesto se pokusím v tomto úvodu k mé práci vystopovat oba myšlenkové základy na nichž jsem stavěl až k jejich úplným samostatným kořenům. Více detailů k mému konceptu pak naleznete i v následujících kapitolách.

Začátkem třetího semestru magisterského studia se mi v hlavě honilo mnoho možných témat budoucí diplomové práce. Opatrně jsem tedy vybral jedno z nich a tomu se budu také věnovat do detailu v první kapitole své diplomové práce nazvané neskrytě a popisně **Prázdný stadion**. V rámci mé pracovní migrace jsem začal působit někdy začátkem roku 2015 v Brně. Nové prostředí jsem si pochopitelně potřeboval co nejrychleji načíst. Jedna procházka městem se protáhla k místnímu velkému a frekventovanému parku Lužánky a překvapivě jen o kousek dál se přede mnou najednou zjevil poměrně ubohý a zanedbaný kousek města – bývalý fotbalový stadion Za Lužánkami. Zarazila mě jeho blízkost centru města, protože vizuálně byl od něj na hony vzdálen. Jednalo se o typický příklad brownfieldu. Vytržený z kontextu, prázdný, zapomenutý, rozbitý a špinavý. Nefunkční díra v městském prostoru poměrně velkého rozsahu – stadion byl dříve jedním z největších v Československu. Navíc, jak jsem zjistil v následném vlastním výzkumu, budoucnost stavby se jevila kvůli mnoha faktorům jako velmi neperspektivní. Z finančních důvodů nebylo dokonce efektivní u tak velkého železobetonového objektu provést ani demolici. Smutný příběh bez snadného vyústění. Ihned se mi místo zalíbilo, protože přesně takové problémy má obor Design prostředí řešit. Počáteční nadšení vystřídala lehká frustrace a následovala frustrace těžká. Možnosti práce s místem byly prakticky neomezené, ale také zdánlivě neohrazené a nenapovídající. Nedokázal jsem se ničeho zachytit a koncept ukotvit. Po chvíli potáčení se v prázdných nápadech padlo rozhodnutí, částečně mé vlastní a částečně vedoucích ateliéru, se od tématu vzdálit a věnovat se zkrátka něčemu jinému. Tímto také uzavřu shrnutí a úvod do kapitoly **Prázdný stadion**. Dále v práci si můžete k tématu nastudovat veškeré podrobnosti, historii stadionu Za Lužánkami, důvod jeho zániku a další informace.

Druhé téma kterému jsem se v roce 2015 věnoval po fiasku s brněnským stadionem byly hřbitovy. Rozhozen neúspěchem, hledajíc další možnosti diplomové práce a také díky ovlivnění sledem událostí jenž se odehrály v mé rodině, se ocitly v mém hledáčku některé pražské hřbitovy. Veškeré vybrané poznatky k těmto jsem zpracoval v druhé kapitole s navazujícím názvem ke kapitole první – **Prázdné hřbitovy**. Původně jsem hřbitovy zkoumal ze zcela jiných, nepříjemně praktických důvodů, ale přitom se mi samozřejmě časem vyrojily v hlavě mnohé otázky týkající se jejich existence, fungování, role veřejného prostoru i role všeobecné. Můj pohled na hřbitovy byl zpočátku vcelku pozitivní. Možná to bylo dáno i tím, že mé časté procházky směřovaly na překrásný a velmi atmosférický Olšanský hřbitov v blízkém sousedství mého domova v Praze. Obor Design prostředí má nicméně nepříjemnou vlastnost – musí pracovat s problémy. A já, zřejmě deformován léty studia, jsem pomalu problémy hledat začal. V druhé kapitole této práce si přečtete zkrácenou historii pohřbívání a hřbitovů ve středoevropském prostoru. Speciální důraz jsem pak věnoval zajímavým problémům, a že jsou některé až prozaicky dobrodružné, které pronásledovaly pohřebnictví v posledních třech stech letech. Vyústím pak pojednáním o problému největším, a to sice o marginalizaci smrti a pohřbívání jako takových. Dalo by se říct, že zde bude kapitola ukončena, a to opět bez jasného závěru a řešení. Ba dokonce se může zdát, že se designového či výtvarného výstupu nikdy nedočkáte a že se od něj stále vzdalují více a více. Nicméně právě moje tápání dalo do pohybu onu zprvu nenápadnou fůzi naprosto nesourodých témat jako jsou opuštěný fotbalový stadion v Brně a zapomenuté hroby na současných hřbitovech. Jednoho dne jsem se totiž díval na mapu centra jihomoravské metropole, zaměřil bývalý sportovní areál Za Lužánkami a všimnul jsem si nečekané (ale věřím, že ne náhodné) podobnosti. Poloha stadionu byla totiž vzhledem ke zbytku města a pozici městských hradeb přesně taková, jakou mívaly v 18. a 19. století městské hřbitovy. Toto zajímavé a pro můj koncept velmi návodné zjištění postupem času a mojí opatrnou prací nabývalo stále jasnější a jasnější kontury a pomalu se stávalo neotřesitelným ve svých základech. A tak jsem navrhnul hřbitov na bývalém stadionu Za Lužánkami.

Postup jak jsem to udělal, podložený jen těmi nejpádnejšími myšlenkovými základy, shrnuji v kapitole třetí: **Hřbitov na stadionu**. Téma mi na první pohled poskytlo mnoho tvůrčího prostoru, ale snažil jsem ho naplnit velmi prostě a elegantně. Stále držím linii své předchozí tvorby a výsledek je tak v podstatě land art instalace. Hlavní

části kapitoly třetí v tomto úvodu mnoho prostoru věnovat nechci a nechám ji na vás působit po důkladném nastudování dvou kapitol předchozích. Dojdeme tak, doufám, ke stejným nezvratným závěrům, a snad se trefím do vašeho vkusu i po stránce výtvarného zpracování. Konec třetí kapitoly bude věnován technickému řešení mého návrhu. Hřbitovy jsou prostorem s mnoha omezeními a potřeba pohřbívat naráží na mnohá úskalí. V poslední kapitole jsem se tedy věnoval i technickým detailům řešení hřbitova, vlastním výpočtům a pohřebním statistikám, jež jsem shromáždil pro město Brno. Vznikne tak jakýsi teoretický nástin podkladu pro skutečnou realizaci mého projektu, ačkoliv tomuto šanci příliš nedávám.

V **Závěru** mé práce se pokusím znovu stručně shrnout myšlenku celého mého projektu. Samotnými hřbitovy totiž téma nekončí a bez celkové změny dnešního pohledu na smrt situaci samy o sobě nezachrání. Přesto se mohou stát tím správným nástrojem a ukázat dobrý směr do budoucna. A toto postrčení, jedno z mnoha, je cílem i této méj diplomové práce.

Prázdný stadion

Obrázek 1 - Stávající stav stadionu

Stadion Za Lužánkami byl v Brně postaven v letech 1949 – 1953. O dvacet let později mu pak přibyla nová větší tribuna (na jihozápadní straně) a stadion se stal největším fotbalovým stánkem v Československu s kapacitou pro 50 000 diváků. Až do počátku devadesátých let stavba sloužila svému účelu s množstvím odehraných prvoligových zápasů a s rekordními počty diváků.

Po revoluci stadion koupila i s pozemky v přilehlém okolí společnost Bobby Revue bývalého hokejisty Lubomíra Hrstky a sportoviště se přejmenovalo na FC Bobby Brno. Současně se jihozápadním směrem od stadionu začal stavět pod stejným vlastníkem velký hotel a zábavní středisko Bobbycentrum. Stavba hotelu zřejmě majitele celého areálu finančně vyčerpala, a tak stadion postupně bez údržby chátral. Poslední zápas zde byl odehrán v roce 2001, načež přestala stavba vyhovovat bezpečnostním předpisům. Domácí zápasy týmu Zbrojovky Brno se přesunuly na stadion na Srbské a budova se nadále využívala jen pro tréninkové účely.

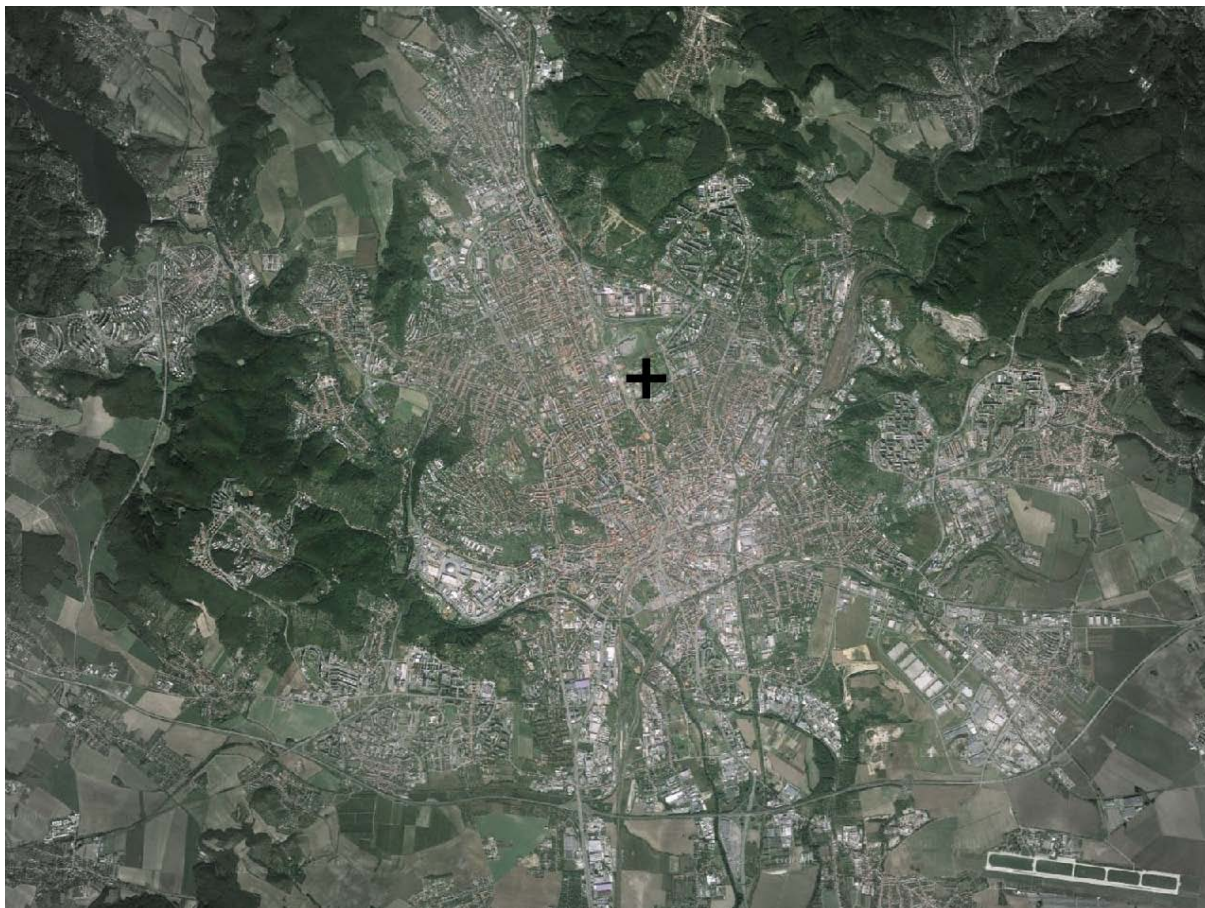
V roce 2004 koupilo stadion Za Lužánkami město Brno za poměrně symbolickou částku necelých 18 milionů korun. Zřejmě ale s nejasnou vizí dalšího rozvoje území. Z důvodu obecného ohrožení město po určité době nechalo odstranit nestabilní a zchátralé hlavní osvětlovací sloupy a budovu dalo hlídat bezpečnostní agenturou.

V roce 2008 vypracovalo architektonické studio Ateliér Brno s.r.o pod vedením Petra Hrůši projekt počítající s obnovou stadionu. Budova se měla nahradit zcela novou stavbou. Projekt vzbudil nadšení u Brňanů i fotbalových fanoušků Zbrojovky Brno, ale město posléze přiznalo, že nemá k dispozici 2 miliardy korun potřebné k rozběhnutí stavby. Situaci komplikovaly i nejasné majetkové poměry u přilehlých pozemků. Hrůša v jedné z verzí počítal i s oživením blízkého okolí a v jeho proměnu v moderní městskou část.

Vznikla potenciální městská čtvrť se spoustou možných výstavních budov, kancelářských i bytových, vytvářejících v souhrnu cca. 300 000 metrů čtverečných hrubých podlažních ploch. To už je živé město se sítí ulic, spoustou parkovacích stání, obchodů, služeb, kaváren, hospod, aqua parkem a také Bobby centrem. (Online rozhovor s architektem Petrem Hrůšou, 2008)

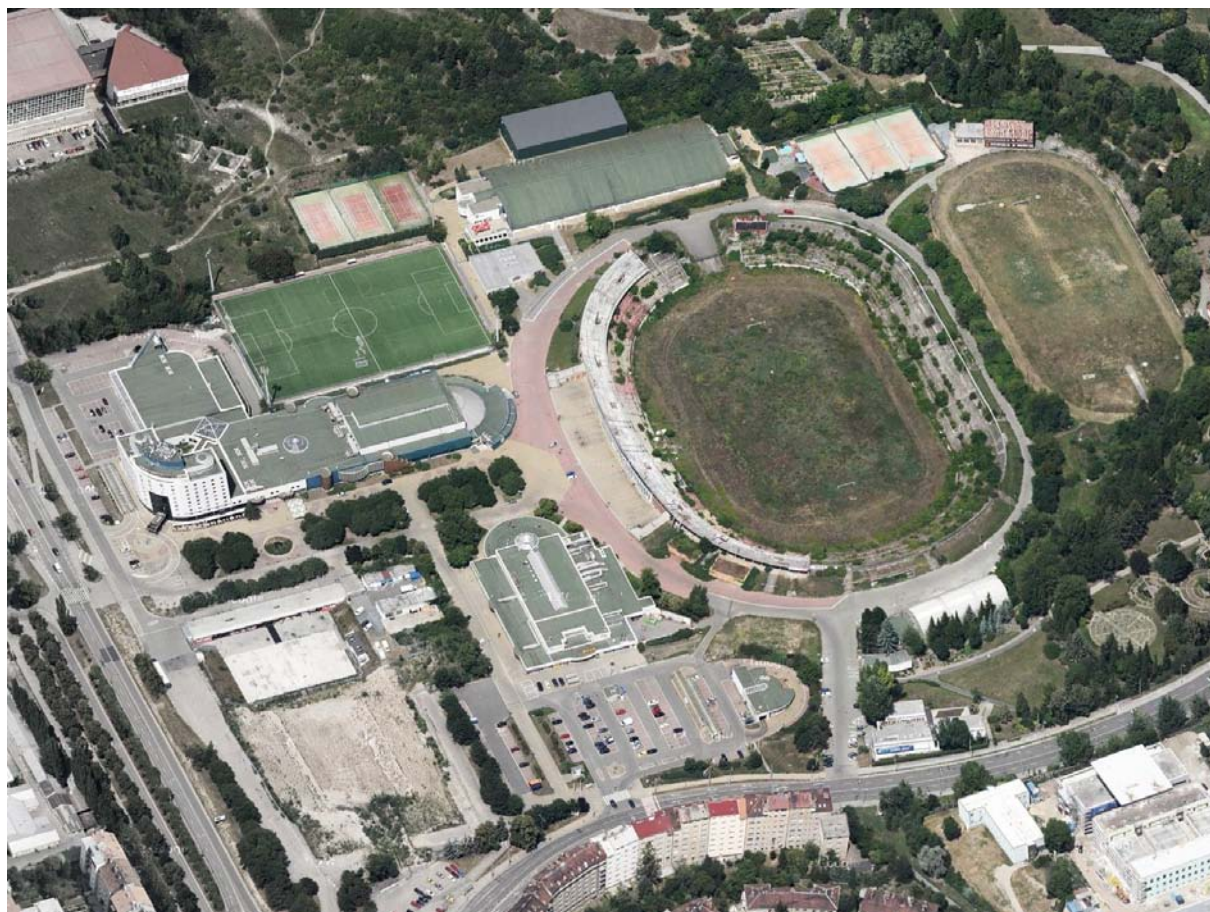
Do března 2015 byl stadion de facto malou zahradou náletových křovin a travin. Tribuny silně prorůstaly rostlinami a v lesíku na místě bývalé hrací plochy žila divoká zvířata. V poslední době je ovšem stadion intenzivně čištěn skupinkami dobrovolníků organizovanými fotbalistou Petrem Švancarou. Ten zde chce v červnu 2015 exhibičně odehrát svůj poslední zápas ve své kariéře. Jeho výzva k údržbě sportoviště i tribun měla velký ohlas po celé České republice a na brigádu se sjely desítky lidí.

Momentálně se řeší s městem a s pořadatelem bezpečnostní a technické otázky celé akce – některé tribuny nejsou zcela stabilní vizte níže. Nálety nicméně po čištění zcela zmizely.

Obrázek 2 - Poloha stadionu ve městě / Zdroj: Google Maps

Poloha stadionu Za Lužánkami je v rámci města Brno velmi výhodná. Stadion se nachází na vnějším severovýchodním okraji centra Brna v katastrálním území Ponava. Byl postaven na zelené louce – v 50. letech se na jeho místě rozkládala jen zemědělsky využívaná půda. Areál patří už do tzv. průmyslové části města Brna rozkládající se okolo řeky Svitavy. Tato oblast má do budoucna velký potenciál rozvoje. V těsné blízkosti stadionu směrem na jihozápad se nachází poněkud zchátralý areál Bobycentra a přidružené stavby z 90. let. Momentálně jsou podobně jako sportoviště ve špatném technickém stavu, nicméně dle brněnských periodik se jejich ekonomická situace a následně i stav s novými vlastníky postupně zlepšuje. Na blízkém svahu na severovýchod od stadionu se rozkládá funkční botanická zahrada a arboretum Mendelovy univerzity (v Brně).

Obrázek 3 - Letecký záběr / Zdroj: Google Maps

Velký intenzivně rekreačně využívaný městský park Lužánky stadion odděluje od centra Brna a souvislé městské zástavby směrem na jihozápad. Na sever od sportoviště najdeme velké nákupní středisko Královo pole a zatím nezastavěné louky. Příjemně rozsáhlý, zelený a volný prostor za stadionem nakonec poněkud násilně přehrazuje část brněnského silničního okruhu. Ačkoliv je v blízkosti sportoviště několik poměrně rušných ulic, samotný vnitřní prostor stadionu je příjemně tichý a klidný s výhledem z tribun na části panoramatu města Brna.

Dle vyjádření Jakuba Rybáře z kanceláře Strategie města na Magistrátu města Brna by moderní podoba stadionu, například podle návrhu studia Ateliér Brno s.r.o, narazila na zásadní kapacitní problém. Ačkoliv je stadion dopravně skvěle dostupný a v centru města, okolní komunikace by kvůli své nízké prostupnosti dle Rybářova odhadu nezvládly nárazový nápor fotbalových diváků. Nemluvě o nedostatku parkovacích míst. Pro umístění nového stadionu, pokud už by byl skutečně potřeba, by radši volil oblast okolo brněnského výstaviště.

Problémem stadionu Za Lužánkami není jen zanedbaná údržba. Celá stavba se rozkládá v těsné blízkosti jílovitého svahu sousedící botanické zahrady. Tento svah je nestabilní a v minulosti svým pohybem dle Rybáře narušil statiku některých tribun. Větší množství lidí by je mohlo nadměrně zatížit. Na zpravodajském serveru idnes.cz, v článku věnovaném Petru Švancarovi a jeho guerillové obnově stadionu, je zmíněno, že přivolaný statik předběžně odhadl zhruba třetinu plochy tribun jako nebezpečných. Shrnu-li celou situaci, dojdeme nejspíš ke stejnému závěru. Nedostatek finančních prostředků i koncepčních plánů situaci zakonzervoval na dlouhá léta dopředu. Dobrovolnické akce na obnovu stadionu sice slaví dílčí úspěchy, ale rozsáhlé řešení, ať již stavba nového stadionu nebo úplná přeměna funkce území, se nachází v nedohlednu.

Obrázek 4 - Detail tribuny

Prázdné hřbitovy

V úvodu do kapitoly **Prázdné hřbitovy** bych rád rozebral její zaměření. Nakousl jsem velmi obsáhlé téma a je nutné si stanovit potřebné mantinely. Pohřební rituály by samy o sobě zabraly prostor několika knih a jejich historie je z podstaty věci stejně dlouhá jako historie lidstva. Nedílnou součástí těchto rituálů byly i místa pohřbívání a opět bych mohl vytvořit nekončící traktát o místech a způsobech pohřbívání.

Na začátku kapitoly stručně popíšu historii a způsoby pohřbívání v Evropě od dob starověku dodnes. Zaměřím se na základní informace o pohřebním ritu a jeho proměnách v průběhu času. Současně budou do textu prolínat části věnované hřbitovům, které se společně se způsoby pohřbívání proměňovaly a nebo naopak proměňovaly tyto způsoby, a obě dvě témata tak spolu úzce souvisí.

V textu se také krátce zaměřím na roli hřbitova jako veřejného prostoru a historii pojetí tohoto prostoru v jiném než v kontextu pohřbívání. Tomuto tématu se ale budu věnovat podrobněji až v další kapitole této práce.

Dále popíšu zajímavé problémy hřbitovů, které často výrazně ovlivnily jejich vnější podobu i funkci. Jsou to hlavně různé typy hřbitovní kriminality, nedostatek prostoru pro pohřbívání, hygienické problémy, koncepční chyby při rozšiřování a plánování nových hřbitovů, chátrání a další. Všechny tyto problémy se ale vyskytovaly hlavně v minulosti a proto opět úzce souvisí s historií hřbitovů jako takových.

A závěr této kapitoly budu věnovat ostrakizaci smrti, jejímu postupnému vytrácení z naší společnosti a shrnu, jaké to má důsledky na podobu současného pohřbívání a všeho co s ním souvisí. Ač některé odkazy na toto téma vyplynou již samovolně z předchozího textu.

Pohřební úkony jsou ve všech kulturách silně rituální. Pohřbem se lišíme od zvířat. Je pravdou, že v některých případech dochází místo pohřbu k pouhému pohození mrtvol a zanechání jí napospas přírodním živlům. Ale i tyto nepřiliš časté výjimky jsou obvykle podloženy ritualizací a určitými rituálními šablonami. Buď můžeme mluvit přímo o svérázném či nezvyklém způsobu pohřbu (například ponechání zesnulého divoké zvěři v Tibetu či Mongolsku), popř. se jedná o zvykově daný způsob posmrtného trestu. Je zajímavé, že ačkoliv způsoby pohřbívání a pohřební rituály mohou souviset s náboženstvím, na základě studia historie obou jsem dospěl k názoru, že se jedná spíše o společenský zvyk iniciovaný rozdílnými (někdy i veskrze

praktickými) důvody. Tento zvyk je pak opakováním postupně přetvořen v rituál, který může, ale nemusí mít s náboženstvím přímou spojitost. Například křesťanství mělo na podobu pohřebních rituálů a způsobů pohřbívání za posledních 2000 let zhruba stejný vliv jako zcela prostý módní rozmar mezi určitými skupinami obyvatel. Mluvím nyní o kremaci a inhumaci a níže se jim budu věnovat podrobněji. Způsob pohřbívání a pohřební rituály mohou sloužit jako nástroj k reflexi libovolné kultury v průběhu dějin.

Zacházení s mrtvým tělem je spíše „tradicí“, o jejíž změně nebo zachování spolurozhoduje široké spektrum faktorů. (Štefan, 2007, s. 824)

Pohřební rituál je určen k vyprovození zesnulého člověka do světa mrtvých. Tento rituál se zpravidla dělí na tři poddruhy, a to rituály odlučovací, rituály pomezní a rituály přijímací. První typ, odlučovací, slouží k odloučení mrtvého od světa živých. Může mít mnoho podob, v křesťanském pojetí se jedná o poslední pomazání, mytí a oblečení mrtvého. Pomezní rituál se naplňuje uložením do rakve, jejím vystavením a následným uzavřením. Dále následuje pohřební průvod, obřad, uložení do hrobu a konečné uzavření hrobu. Přijímací rituály slouží příbuzným k vyrovnání se se smrtí jejich bližního a zároveň by měly alespoň symbolicky ukončit jejich smutek. Jsou to hostina a další vzpomínkové události. (Gennep, 1996, s. 136-152)

Jak jsem zmínil výše, pohřební rituál nebyl některým jedincům dopřán z důvodu jakéhosi posmrtného trestu. Ve středověké Evropě byli tito jedinci zpravidla zločinci, sebevrazi, domnělé čarodějnice a jiné krajně nepohodlné a hříšné osoby. Jejich těla byla volně pohazována po popravištích, smetištích popř. na místech k tomu určených. (Malinová, 2002, s. 36)

Výše zmíněné tři fáze pohřebního rituálu se společně se sekularizací pohřebnictví postupně redukovaly až do dnešní výrazně zjednodušené podoby občanského obřadu. Při tom jsou zkomprimovány do jedné nepříliš dlouhé sekvence ve smuteční síni končící odjíždějící rakví do technického zázemí. Celkovému zjednodušení rituálu přispěla i kremace, která se dá provést velmi rychle a efektivně. Extrémním příkladem redukce je pak pohřeb bez obřadu, kterýžto způsob redukoval veškerou ritualizaci na naprosté minimum. Zjednodušení rituálů může souviset i s ekonomickou situací pozůstalých.

Ze sklonu k jednoduchosti konečně vyplynula určitá bezcitnost v projevech smutku. Bezcitnost smutku! (Ariés, 2000b, s. 41)

Zaměřím se v tomto krátkém přehledu na vývoj způsobů pohřbívání v západní kultuře. V Evropě byly již od starověku de facto na výběr jen dva způsoby pohřbu. První způsob je pohřeb žehem neboli kremace, dříve také žárový pohřeb. Druhý způsob je pak pohřeb inhumací, neboli do země. Mezi další, netradiční, nepoužívané popř. neevropské způsoby se řadí například immerse (pohřeb do vody), mumifikace (konzervace mrtvého těla) či již výše zmíněné uctivé ponechání těla napospas zvěři a další. (Hupková, 2012, s. 108) V naší západní civilizaci došlo k vývoji způsobu pohřbívání od počáteční inhumace ke kremaci, pak zpět k inhumaci a naposledy sledujeme opět návrat ke kremaci. Toto bylo způsobeno mnoha důvody, které nyní popíši.

Staří Řekové a starší evropské národy preferovali klasický pohřeb do země. Spalování mrtvých bylo obtížné díky (v Řecku) obecnému nedostatku dřeva, ale hlavně nákladné a zdoluhavé. Teprve s rozvojem bohatší římské říše se postupem času začala zpočátku mezi movitějšími vrstvami obyvatel prosazovat kremace. Některé rodiny provozovaly dokonce vlastní spalovny. Zhruba v této době se začínají objevovat i první urny a místa pro ně určená – kolumbária. Latinské slovo *columbarium* znamená holubník a první kolumbária se jim opravdu podobala – jednalo se o řadové výklenky ve skalní stěně. Chudší obyvatelé Římské říše se občas uchýlili ke kombinovanému způsobu žárového pohřbu a inhumace, kdy se ohořelé, nicméně ne zcela spálené tělo, pohřbilo po částečné kremaci do země. Nejchudší lidé pak byli pohřbíváni do země. Protože umisťování hrobů dovnitř městských hradeb bylo v Římské říši zakázáno, hřbitovy vznikaly spontánně podle cest, které tak byly lemovány náhrobky na míle daleko od bran města. (Malinová, 2002, s. 25)

Zhruba ve 3. století došlo k obratu, kdy i bohatší římské rodiny přestávají preferovat žárový pohřeb a své mrtvé členy nechávají inhumovat. Přestože zhruba ve stejnou dobu se rozšiřuje křesťanství, které kremaci neuznávalo, nelze zcela jistě říct, že tento trend přímo ovlivnilo. Další důvody mohou souviset s nedostatkem dřeva či praktickým důvodem nepříjemného rozptylu popela větrem při kremacích. Způsob pohřbívání je částečně i otázkou módy a podpora jiného způsobu pohřbívání

vládnoucí elitou, byť třeba jen z rozmaru, mohla způsobit přeměnu dříve preferovaného zvyku.

V relativně krátkém intervalu od pol. 2. do poč. 3. století n. l. došlo v jádru Římské říše k radikální proměně pohřebních zvyků. Zatímco např. výzkumy Pompejí (zničených r. 79 n. l.) odhalily mezi několika tisíci urnovými hroby pouze jeden kostrový pohřeb (stejná bilance je platná i pro samotný Řím), byla již po roce 200 v Itálii téměř výlučnou formou zacházení s mrtvým tělem inhumace. (Štefan, 2007, s. 806)

Inhumace se stala dominantním způsobem pohřbívání někdy okolo 10. století. (Unger, 2002, s. 74) a na území Česka pak již v 8.-9. století, ačkoliv prameny o tomto období naší historie nehovoří příliš jasně. Mezi Slovy byl běžný žárový pohřeb a tak mohly oba způsoby pohřbívání koexistovat zároveň.

Ačkoliv kremaci a priori neodsuzovali, prvotní křesťané přijali způsob pohřbu do země za svůj. Částečně z důvodu, že byli převážně z chudších vrstev a tím pádem nemuseli své zvyky měnit., A samozřejmě také proto, že Kristus byl pohřben stejným způsobem. (Hupková, 2012, s. 108) Nicméně přívrženci této nové církve se nespokojili s nahodilým pohřbíváním jako ostatní Římané. Drželi pevně při sobě a přáli si být společně i pohřbíváni. Tím vyvstala potřeba organizovaných hřbitovů. Křesťané tak s nárůstem jejich komunity okolo 2. století začali ukládat mrtvá těla do tzv. katakomb. Katakomby byly podzemní chodby kopané podle cest, stejně jako ostatní hroby. Protože pozemky byly drahé, podzemní hřbitovy se kopaly až do několika úrovní, v pravoúhlých strukturách, a pojaly velké množství mrtvých při poměrně malé ploše na povrchu. Tyto plochy pak patřily soukromým osobám, většinou bohatým přívržencům nové církve. V chodbách byla těla v rubáších pohřbívána do výklenků ve stěnách (tzv. *loculy*) a zasypávána vápnem. Následně se nika zazdila a do cihel byla vyryta jména nebožtíků. Větší výklenky (*cubiculy*) sloužily jako rodinné hrobky. Katakomby bývaly bohatě dekorované a opečovávané, a proto se nejednalo o nijak nepříjemná a temná místa. (Davies, 2007, s. 57) Křesťané považovali za náboženskou povinnost pohřbít každého zemřelého.

Oproti vžitým představám nesloužily katakomby za úkryt proti pronásledování. Římané dobře věděli, kde se podzemní hřbitovy nacházejí. Na druhou stranu považovali všechna pohřebiště za posvátná místa a tak je nepoškozovali.

V katakombách také nebyly slouženy bohoslužby. Nicméně příbuzní zemřelých se zde scházeli u vzpomínkových hostin na výročí pohřbů.

V katakombách byli pohřbíváni jak obyčejní věřící, tak i významní mučedníci. Jak úcta k mučedníkům stoupala, začaly se objevovat u jejich hrobů malé oltáře a od 4. století se hřbitovy stávaly populárními poutními místy i pro přespolní. (Ariés, 2000a, s. 60)

Od 5. století začaly být katakomby pleněny při nájezdech Gótů a později Langobardů na Řím. Stalo se tak hlavně proto, že všechny podzemní hřbitovy ležely mimo hradby města, jak jsem zmínil výše. Ostatky mučedníků tak byly z bezpečnostních důvodů postupně během 8. a 9. století vyzvedávány z katakomb a přemisťovány do nově vznikajících kostelů přímo ve městě.

Nejnámějšími katakombami byla například Kallistova pohřebiště u silnice Via Appia nebo Priscilliny katakomby na severu města. K jejich objevu často došlo až v novověku. V Římě je v současné době zpřístupněno veřejnosti 5 podzemních hřbitovů křesťanů, ale komplexů existuje celkem okolo šedesáti.

Lidé ve starověku se mrtvých báli a považovali je za nečisté. Omezovali s nimi styky na minimum a i z tohoto důvodu bylo zakázáno pohřbívát vevnitř městských hradeb. Právě křesťané smyli poutěmi k hrobům mučedníků v katakombách toto tabu. Když to nástup křesťanství v pozdní Římské říši dovolil, mrtvé světce a mučedníky následovali s přesuny jejich těl do kostelů. Tam se jim klaněli a cíleně se chtěli nechávat pohřbívát co nejbližší – na nově vznikajících přilehlých hřbitovech i v samotných církevních stavbách. Platilo, že při zmrtvýchvstání je velmi výhodné být poblíž významné (vzkříšené) osoby mučedníka, která poskytne svému okolí patřičnou ochranu. (Ariés/1, 2000a, s. 48-51). Křesťané se mimo katakomby také nechávali pohřbívát v pozici od východu na západ a se zkříženýma rukama na prsou. Dle Bible přijde Ježíš Kristus v den vzkříšení od východu. Ukládání do rakve bylo původně egyptským zvykem, ale nakonec se ustálilo v kánonu křesťanského pohřbu společně s dalšími zvyky. (Hupková, 2012, s. 108)

Každý vznik hřbitova předcházelo založení kostela. Protože byly první křesťanské chrámy zakládány v již stojící městské zástavbě Říma, často nevynikaly přílišnou rozlehlostí svých pozemků. Společně s přetlakem zájmu o místa posledního odpočinku co nejbližší hrobům mučedníků (vevnitř kostela) docházelo k jistě

přeplněnosti. Tento problém se od té doby vyskytoval v prostředí chaoticky rostoucích středověkých měst často. (Ariés, 2000a, s. 66)

Nejbohatší lidé dosáhli na exkluzivní pozice přímo v kostele, chudí byli pohřbíváni mimo budovu na hřbitově. (Ariés, 2000a, s. 106) Protože průměrná délka života nebyla ve starověku ani středověku nijak vysoká a obyvatelstvo bylo decimováno nemocemi a válkami, mrtvých přibývalo geometrickou řadou. V pozdním středověku se stalo zcela běžné vykopávání kosterních ostatků těl a jejich skládání do kostnice. Nejednalo se o žádný rituál s náboženskou spojitostí, mrtví prostě jen uvolnili místo dalším a byli komprimováni do objemově menších celků. Stejně tak nebylo vzhledem k enormní fluktuaci nebožtíků běžné přílišně zdobit samotné hroby na hřbitově. Obyčejný dřevěný kříž u chudších zcela postačil. Co se týče esteticky zajímavého skládání kostí v kostnicích, tento trend se objevil až později a souvisel s fascinací smrti v období vrcholného středověku. Možná i díky kostnicím se smrt personifikovala do podoby oživlého kostlivce a kostnice také zcela jistě inspirovaly tehdy populární ironické umělecké výjevy s „Tancem smrti“. Fascinace smrtí postupně vyvrcholila v období baroka, kdy se na hřbitovech objevovala silně expresivní výzdoba hrobů s umrlčí tematikou, která měla vyvolat pocity nicotnosti před smrtí a Bohem, ale zároveň i určitou mystickou obrodu duše. (Ariés, 2000a, s. 75)

V těžkých obdobích s velkými počty mrtvých smrt často zevšedněla. Kromě poměrně nekřesťanského ukládání ostatků do kostnic byli v období válek a epidemií budovány i masivní hromadné hroby v podobě velkých jam. Do nich se vešly i stovky těl. (Ariés, 2000a, s. 77-78). Často byly jámy pokryté jen tenkou vrstvou zeminy a přístupné tak toulavé zvěři. Problém se zvířaty měly řešit hřbitovní zdi, ale i tak se místa posledního odpočinku stávala změtí děr a pohozených kusů okousaných lidských ostatků. Kromě toho se zde linul ohavný zápach a panoval značný nepořádek. Protože byl hřbitov místo, na které se nevztahovaly světské zákony, například platby různých daní, často hostil různé akce typu kejklířských her, trhů či veselí. Uzavíraly se zde obchody, čepoval alkohol a své služby nabízely prostitutky. Hřbitovy byly i oblíbeným místem úkrytu pro zločince, opuštěné či nemocné lidi. Na druhou stranu, i přes svojí divokost, sloužila prostranství pohřebišť jako veřejné prostory par excellence zcela integrované do městské struktury.

Ve středověku a potom až do 17. století odpovídal hřbitov jak představě veřejného prostranství, tak představě - dnes již výlučné - místa vyhrazeného mrtvým. (Ariès, 2000a, s. 84)

Neutěšený stav středověkých hřbitovů a s ním spojené šíření různých epidemií v 16. století vedl mnohé k úvahám nad přemístěním pohřebišť na větší prostranství za městskými hradbami. Starověká pohanská idea tak znovu ožila, byť iracionální strach z mrtvých nahradil plně racionální strach z nemocí. Ke konci 18. století tak došlo k přemístění mnoha hřbitovů k nově postaveným malým kostelům za hranicemi města a další pohřbívání v městské zástavbě bylo až na malé výjimky u významných lidí zcela zakázáno. Hroby po emočně a výtvarně silném a přezdobeném období baroka opět dostaly střízlivý vizuální charakter sloužící ne jako osten do srdce a duše návštěvníka hřbitova, ale jako vzpomínka na zemřelého. (Ohler, 2001, s. 301)

Vrátím se ještě k výše načatému tématu lidí, kterým nebyl dopřán křesťanský pohřeb na hřbitově. Kromě zmíněných sebevrahů, čarodějnic, zločinců a pochopitelně nevěřících se jednalo i o další skupiny osob. Například zabítí lidé, mrtvé nepokřtěné děti, ženy zemřelé v těhotenství, rasové, kati a neznámé osoby. Těhotné ženy a sebevrazi posléze došli částečné rehabilitaci a jejich těla mohla být umístěna na hřbitov, i když při splnění určitých podmínek.

Tzv. ideální křesťanský pohřeb byl po celou dobu středověku a část novověku úzkostlivě dodržován. Kremace se stala nezvyklou se vzácnými výjimkami v době obzvlášť silných epidemií či válek s velkým množstvím obětí. Pohřeb žehem byl často výslovně zapovězen - například roku 785 Karel Veliký pohrozil v dekretu trestem smrti každému, kdo se bude držet pohanského zvyku zpopelňování. Ačkoliv Bible kremaci výslovně nezakazuje, křesťanská církev také pohřeb žehem nepovolovala. (Hupková, 2012, s. 109)

První vlaštovky věstící změnu a znovuobjevení kremace, kterou křesťanská tradice na zhruba tisíc let zcela odsunula do pozadí, se objevily v renesanci. Tehdy byl v duchu antických tradic alespoň myšlenkově žárový pohřeb opět přijat a zmiňován. O další dvě století později a dále během období francouzských revolucí se začaly ideje kremace pomalu znovu prosazovat a v roce 1796 byl podán v Paříži první návrh kremačního zákona. Doba osvícenství podporovala projevy vzdoru vůči ustanovené

společenské morálce a pravidlům. Pohřbívání žehem se často spojovalo s protestantským vyznáním a převážně protestantské Německo či USA také opravdu jako jedny z prvních zemí kremace oficiálně podporovaly a legalizovaly, byť paradoxně úplně první ji legalizovala katolická Itálie, vizte detaily níže. Tento fakt může i za to, že v českých zemích se začal pohřeb žehem rozmáhat až později, po první světové válce, protože dříve byl vnímán jako příliš „německý“. Evangelická církev neměla ke kremacím větších námitek, neboť shledávala pohřeb za méně důležitý obřad. Evangeličtí duchovní se mohli účastnit kremáčnických pohřbů již od roku 1898 (Lenderová a kol., 2005, s. 113). Oproti tomu katolická církev kremaci opakovaně zakazovala a svým členům plně povolila pohřeb žehem až v roce 1963, ačkoliv tento zákaz mnozí porušovali již o desítky let dříve. Teprve v roce 1969 pak papež Pavel VI. na nátlak veřejnosti povolil účast katolických duchovních na pohřbech v krematoriích. (Pešlová, 2007, s. 35)

Podporovatelé kremace se koncem 19. století začali sdružovat do spolků, které aktivně bojovaly za její legalizaci. Tyto spolky se tvořily zpočátku ve velkých a významných amerických a evropských městech a ve vyšší společnosti a časem rozšiřovaly svůj společenský vliv. Propagace žárového pohřbu stavěla hlavně na technických a hygienických argumentech a na doprovodných akcích typu kongresů, přednášek či výstav. Mnoho členů spolků podporujících kremaci bylo technického vzdělání či lékaři. (Davies, 2007, s. 73) Kremace byla vnímána jako čistý způsob pohřbu, který by mohl navíc vyřešit problém přeplněnosti hřbitovů. Od konce 19. století se totiž města rozšiřovala za své původní přirozené hranice – za hradby. V těchto místech ovšem stávaly od 18. století hřbitovy přestěhované z center měst. Hřbitovům tak město opět začalo ukrajovat z prostoru a také postupně znemožnilo další rozrůstání pohřebišť. Leda by se tato posunula zase dále. Po první světové válce začaly být kapacitní problémy hřbitovů skutečně vážné. Kremace poskytovaly snadné řešení tohoto problému. Popularita žárového pohřbívání stoupala kromě ryze praktických důvodů také díky na počátku 20. století velmi módnímu zájmu o východní kultury, Orient, buddhismus aj. (Lenderová a kol., 2005, s. 64)

Rozvoj kremace byl v úplném začátku brzděn nedostatkem vhodných spalovacích zařízení – těla se musela ke spálení dopravovat do velkých vzdáleností a rozhodně se nejednalo o levnou záležitost. Podpora výstavby nových krematorií se také proto stala

jednou z hlavních priorit spolků přátel kremace. Nicméně technický posun v podobě Siemensova vynálezu moderní kremační pece a hořáku v roce 1873 na sebe nenechal dlouho čekat a rozběhl překotnou výstavbu efektivních spalovacích zařízení.

Itálie se nakonec stala první zemí světa, která kremaci oficiálně legalizovala roku 1874 a první moderní kremace pak proběhla v Miláně v nově postaveném krematoriu o dva roky později. Soudí se, že k této legalizaci přispěla i populární událost veřejného kremačního pohřbu na cestách zesnulého indického maharádži, která se stala ve Florencii o několik let dříve. (Hupková, 2012, s. 109)

Po první světové válce se poměr kremací k inhumacím stále zvyšoval. Ačkoliv v různých zemích světa můžeme hovořit o různých číslech, obecný trend celosvětově je narůstání počtu kremací a to až k poměru 99% v případě Japonska. Tento nárůst je způsoben mnoha socioekonomickými, kulturními i náboženskými vlivy a nedá se z něj vysledovat jeden primární ovlivňující faktor, jak jsem zmínil v úvodu do této kapitoly. V Čechách je míra kremace stabilně okolo 70%. Jedná se o vysoké číslo, vyšší než mají sousední státy. Obecně se předpokládá, že je to způsobeno jak vysokou mírou aktivity prvorepublikových společenství na podporu kremace, tak sekularizací společnosti v době komunismu. Tento režim zřejmě pohřeb žehem dále podporoval nejspíš za účelem co největšího vzdálení se klasickým křesťanským církevním rituálům.

V úvodu k této kapitole jsem slíbil, že se zaměřím i na některé cyklické problémy hřbitovů. Zatímco mnohé vyplynuly z jejich historie a z textu uvedeného výše, další jsem zatím nezmínil. Proto se jim nyní alespoň krátce chci věnovat, jelikož mohly často ovlivnit podobu hřbitovů.

Od počátku rituálního pohřbívání, tedy někdy v období mladšího paleolitu, se do hrobů dávaly mrtvým různé předměty. Mnohé z nich velmi cenné. Toto si opět již v době mladšího paleolitu uvědomili jistí odvážní a nenechají jedinci a jali se z hrobů tyto cenné předměty vyzvedávat. Fenomén vykrádání hrobů tak existuje od úplných počátku jejich existence. V průběhu středověku se v Evropě společně s upevňováním všech složek ideálního křesťanského pohřbu vytratil zvyk vkládat do hrobů mrtvým různé artefakty, přestože se zde občas vyskytují. Hřbitovní kriminalitu v naší kultuře od té doby představovaly spíše krádeže mrtvých těl pro různé účely a czizování částí hřbitovní výzdoby. V současné době se hřbitovní zloději soustředí hlavně na různá

umělecká díla z hrobů, které dokážou, byť jsou mnohdy velmi objemná a těžká, rychle odinstalovat a odnést či odvézt. S tímto nepříjemným problémem devastujícím historicky cennou architekturu se potýkají hlavně starší hřbitovy se sběratelsky cennou výzdobou hrobů, např. pražské Olšanské hřbitovy. Již ukradené či krádeží ohrožené prvky výzdoby jsou často nahrazovány patinovanými plastovými náhražkami. Kovové části obecně totiž i z běžných moderních hrobů mizí dennodenně naprosto na všech hřbitovech a většinou končí ve sběrnách. Dokonce jsem zaznamenal i krádeže květin.

Obrázek 5 - Ochranné klece hrobů proti krádežím těl / Zdroj:
<https://lenathehyena.wordpress.com/tag/mort-safe/>

Nyní se budu krátce věnovat i krádežím těl. Ty jsou totiž daleko nesmírně zajímavějším fenoménem než běžná hřbitovní kriminalita, ačkoliv k nim již dávno nedochází (s občasnými výjimkami). V 18. století se začaly provádět první pitvy. Mrtvá těla se oficiálně získávala pouze od popravených za zvláště vážné zločiny. Nicméně s tím, jak popravy směřem do 19. století ubývalo a pitev s rozvojem lékařství přibývalo, začala být po mrtvolách téměř zoufalá shánka. Protože se tedy jednalo o

lukrativní byznys, na trhu panovala po tělech obrovská poptávka a trest v případě chycení nebyl nijak krutý, rychle se rozmohly krádeže lidských těl. Ve Velké Británii například nebyla krádež těla z hrobu vážným přečinem a trestala se jen pokutou či krátkým pobytem ve vězení. Zloději vyvinuli různé efektivní metody, jak mrtvá těla rychle a bezpečně dostat z hrobů. Používali například dřevěné rýče, protože ty nedělají hluk. Často hroby nechaly viditelně porušené, ale byli schopní mrtvolu ukrást i přes vykopaný tunel s ústím daleko od hrobu a nikdo si tak ničeho nevšiml. Mnohdy také brali těla přímo z márnic či posílali falešné „staré kamarády“ na pohřby, aby získali přesné informace o uložení nebožtíků. Správa hřbitovů i zoufalí pozůstalí reagovali po svém. Hřbitovům byly budovány vysoké zdi či dokonce strážní věže s noční ostrahou. Na hroby se také instalovaly silné ochranné železné klece zamezující jejich vykopání a mrtví byli umisťováni do kovových rakví podobných trezorům. Do rakví se také vkládaly různé pružinové pasti. Lékařské školy, jejichž studenti kradená těla pitvali, se od krádeží často distancovaly. V průběhu 19. století se postupně po celé Evropě i v dalších zemích světa problém vyřešil. Bylo povoleno, aby se každý člověk mohl svobodně rozhodnout darovat své tělo na lékařské účely. Zcela první zákon, který toto umožňoval, byl britský Anatomy Act z roku 1832.

Závěr této kapitoly bych chtěl věnovat současnému fenoménu tabuizace smrti a umírání. Tento společenský problém totiž silně souvisí s podobou dnešních hřbitovů a s pohledem na jejich využití.

Od počátku 60. let 20. století se objevuje nový sociologický myšlenkový proud, který tvrdí, že je z našich životů v moderní společnosti vytěšňována smrt a s ní související témata. Postupně se vytvořily dvě skupiny autorů, kteří na toto téma přednášejí a publikovali množství knih a článků v odborných časopisech. Do první skupiny patří například v této práci mnohokrát citovaný P. Ariès, N. Elias nebo G. Goger.

Tito autoři upozorňují na fakt, že moderní společnost se vyznačuje chorobným strachem ze smrti. Není schopna o ní uvažovat racionálně, ověřuje ji nepříjemnými až hrůznými představami, a proto o ní raději neuvažuje vůbec a vytěšňuje ji na nejzazší okraj svého zájmu. Nedokáže jí čelit, a tak se stává umírání v moderní společnosti traumatem jak pro umírajícího, tak pro jeho nejbližší okolí. Smrt je podle těchto autorů v moderní společnosti tabu. (Přidalová, 1998, s. 347)

Druhá skupina nesdílí takový pesimismus a snaží se dle mého názoru vysvětlit problém vědecktějším a logičtějším způsobem podloženým sociologickými výzkumy. Vědci z této skupiny, kam se řadí kupříkladu R. Blauner či T. Walter, také tolik negeneralizují.

Tito autoři především tvrdí, že tabuizace smrti je determinována sociálně a geograficky. Není to tedy celá společnost, kdo se smrti vyhýbá, ale spíše skupiny s určitými charakteristikami. Podle výsledků psychologických měření strachu ze smrti, ze kterého vyplývá chování tváří v tvář smrti, mají staří lidé menší strach ze smrti než dospělí v mladším a středním věku, ženy se bojí smrti více než muži, věřící vykazují nižší strach ze smrti než lidé nevěřící, černoši se bojí smrti více než běloši, ovdovělí nebo osamělí se více bojí umírat než ti, kteří žijí s rodinou atd. (Přidalová, 1998, s. 348)

Těchto statistik je celá řada. Nicméně ať už tíhneme přiklonit se k názoru jedné či druhé skupiny sociologů, obě dvě zastávají stejný názor, že smrt je v dnešní společnosti z různých důvodů vytěšňována. Uvedu nyní některé argumenty obhajující toto tvrzení od všech výše zmíněných autorů.

P. Ariès srovnává historicky období před romantismem a období po něm. Zaměřuje se na rozdíly ve vnímání smrti a rozdíly v provádění rituálů s ní spojených. Tento autor tvrdí, že zatímco dříve byla smrt přijímána a brána jako normální součást každodenního života, v moderní společnosti je vnímána jako násilné přerušení bytí. Následkem toho je smrt vědomě vytlačována z našich myslí a paradoxně nezpůsobuje tolik emocí jako dříve.

N. Elias provedl výzkum emocí a zjistil, že civilizační proces společnost sice kultivoval, ale zároveň omezil její schopnost otevřeně vyjadřovat a prožívat emoce. Následkem toho dochází k problémům v komunikaci s umírajícími a tito pak odchází na onen svět s pocitem osamění.

G. Goger se ve své práci podrobně věnuje pohřebním rituálům a opět srovnává současnost a minulost. Zjistil, že návštěvnost pohřbů a míra kontaktu s nebožtíkem obecně klesá. Truchlení je pak považováno za cosi nevhodného a zvláštního. Goger vytvořil pojem *pornografie smrti*, kterým dokazuje, že došlo k převrácení hodnot ve vnímání tématu smrti a sexu v moderní společnosti. Zatímco dříve byl sex nevhodným tématem a smrt tématem zcela normálním, dnes se situace otočila.

R. Blauner vysvětluje celý fenomén mizející smrti poměrně překvapivě. Podle něj souvisí s věkovou strukturou obyvatelstva. Smrt podle něj není tabu, jen se skrývá. V dřívějších dobách umírali lidé mnohem dříve a v produktivním věku a zanechávali za sebou velkou společenskou propast a nezajištěnou rodinu. Pohřební rituály a truchlení měly velký psychologický význam, protože pomáhaly tuto nepříjemnou událost příbuzným či komunitě lépe překonat. Dnes umírají hlavně hodně staří lidé, kteří, ač je to jakkoliv kruté, již nejsou funkčně podstatnou složkou společnosti či rodiny. Věnovat se smrti tedy není prostě tolik potřeba a toto se pak nechtěně přenáší i na ty, kteří zemřou v mladším věku. Z Blaunerovy práce vyplývá také smutná skutečnost, že tabu není tolik smrt, jako již samotné stáří.

T. Walter tvrdí, že tabuizace smrti je způsobena moderním zdravotnictvím a médií. Pokroky v medicíně podle něj vyvolávají ve společnosti dojem, že každou nemoc a neduh je či jednou bude možné vyléčit. Umírat se tedy nebude z důvodu smrti jako takové, ale vždy se zemře z nějakého konkrétního zdravotního důvodu. Smrt je pak vnímána jako cosi, čemu se dá při určitém štěstí vyhnout. Nebo alespoň vyhnout po co nejdelší dobu. Když pak člověk zemře, je to vnímáno spíše než jako nevyhnutelný proces jako pouhá smůla a shoda nešťastných náhod. Analogicky toto platí i v médiích, kde je smrt zmiňována nejčastěji jako výsledek nějakého neštěstí, kriminálního činu, války či nehody a vzniká tak dojem, že život je možné přerušit pouze násilným způsobem. Lidé mají pocit, že když si dají dostatečně dobrý pozor, budou žít zdravě, ve stabilní společnosti a vyhýbat se rizikovým aktivitám, že pak přece nemohou jen tak zemřít. To by bylo nespravedlivé, nečekané a tragické.

Marie Přidalová, z jejíhož odborného článku *Proč je moderní smrt tabu?* jsem čerpal většinu výše uvedených informací (Přidalová, 1998, s. 348 – 350), uvádí na základě svých poznatků z literatury i další kombinované důvody vytěšňování tématu smrti. S tím jak se společnost vyvíjí, modernizuje a aplikují se vědecké přístupy v existenciálních otázkách, dochází nevyhnutelně i k potvrzení, že smrt je opravdu definitivní zánik. Odklon od náboženství způsobuje prázdnotu, kterou je jen velmi obtížné vyplnit vědeckými poznatky. Smrt se tak stává ještě mnohem děsivější než kdy dříve.

Moderní racionalita do jisté míry sebrala smysl tradičním rituálům kolem smrti.
(Přidalová, 1998, s. 353)

Pod tíhou vědeckého poznání a sekularizace se náboženské pohřební rituály zdají být zbytečné. Lidé je ale ve skutečnosti nadále potřebují a nemají je čím nahradit. Bez nich nedokážou efektivně čelit prázdnotě umírání či se se smrtí smířit. Stejně tak sekularizace přispěla k privatizaci významu smrti. Pro každého z nás, v okamžiku kdy již není svazován univerzálním církevním dogmatem, může nabývat odchod z tohoto světa zcela rozdílných významů. Můžeme smrt chápat jako vysvobození či jako skutečný konec. Můžeme svobodně věřit v buddhistický koncept převtělování, v křesťanskou posmrtnou existenci či třeba v severskou mytologii a odchod do Valhally. Či třeba ve vše zároveň. Za tuto svobodu ale platíme těžkou daň nejistoty, která smrt nijak nezlehčí a nevysvětlí.

Moderní společnosti chybí při snaze vyrovnat se se smrtí závazná (a snad i svazující)

tradice, která poskytuje návod, nejen jak se v jistých situacích chovat, ale také tomuto chování udává smysl. V prostředí moderní plurality tato obecně sdílená znalost chybí a to můžeme označit za jeden ze zdrojů moderní rozpačitosti nad smrtí. (Přidalová, 1998, s. 359)

Moderní společnost má nástroj, jakým svůj strach ze smrti změkčí. Je jím důraz na mládí, na vývoj, na pokrok a na vše nové. Na víru, že vše se dá donekonečna zlepšovat a posouvat dál. Strach ze smrti je pak na úrovni společnosti zbytečný, vše je nahraditelné. Na úrovni jedince ovšem tento koncept útěchu neposkytuje. (Přidalová, 1998, s. 359)

Uvedl jsem mnoho různých možných důvodů, proč není smrt v moderní době příliš vítaná. Toto směřování zasahuje nejhlouběji do základů fungování naší společnosti, má drtivý dopad na pohřební rituály a také ho pochopitelně můžeme snadno zpozorovat na dnešních hřbitovech. Prefabrikované katalogové hroby bez špetky lidského příběhu. Vyhýbání se návštěvám hrobů i celých hřbitovů. Nakonec celý smysl pohřebišť může být stejně jako pohřební rituály ohrožen. Vždyť jaký je důvod pohřbívání našich mrtvých?

Hřbitov na stadionu

Analytická část mojí práce, kterou jsem shrnul v předchozí kapitole **Prázdné hřbitovy**, mi poskytla potřebná zjištění, abych pochopil prostředí evropských pohřebišť od dob starověku. Dala mi i nástroje, se kterými bych mohl navrhnout moderní hřbitov na vybraném místě. A také mi poskytla takové znalosti, které mi umožní vyvarovat se chyb z předchozích dob a nabídnout uspokojivou možnost pohřbu v době, kdy smrt není vítaná. V této kapitole popíši vznik mé myšlenky na návrh hřbitova na bývalém stadionu Za Lužánkami a dále jí podložím pádnými argumenty. Stejně tak osvětlím i můj výtvarně – architektonický koncept tohoto nového pohřebního prostoru.

Jak jsem již zmiňoval v **Úvodu**, můj postup na diplomové práci v jednu chvíli stagnoval a já zoufale zkoumal různé materiály týkající se dvou rozpracovaných témat, stadionu Za Lužánkami a hřbitovů, zároveň. A to přineslo nečekané ovoce. Obě dvě zcela nesouvisející témata se totiž jednoho večera propojila. Zprvu jen jednou nenápadnou linkou, ale ta mě časem dovedla až k návrhu hřbitova na stadionu. Tato linka byla již v úvodu zmíněná - podobnost mezi hřbitovy založenými v 18. a 19. století a mezi sportovištěm z 50. let. Poloha stadionu vzniklého v polovině minulého století na zelené louce byla totiž vzhledem k historickému centru města zcela odpovídající místu, kde by mohl ještě o století či dvě dříve vzniknout hřbitov. Za původními městskými hradbami, směrem na sever, jak to bylo v Evropě nejobvyklejší. (Jöckle, 2000, s. 38)

Zkoumal jsem další informační zdroje, které by mohly podpořit smysl mé ideje, a našel jsem zprávu o nedostatku hrobových míst v severní části Brna. Odkazovala na zrušení plánované výstavby potřebného hřbitova mezi Bystrcem a Žebětínem – město nenašlo dostatek finančních prostředků a také se příliš zkomplikoval výkup tamních pozemků. Stejně tak naprostá bezradnost a nejasná vize města o budoucnosti svého majetku, nepoužívaného stadionu, nahrávala mé myšlence. A v neposlední řadě, místo i nápad se mi prostě líbily. Rozhodl jsem se tedy neváhat a návrh nového hřbitova na stadionu Za Lužánkami v této práci prezentovat.

Protože je Brno velké město, tak vykazuje určité specifické charakteristiky týkající se pohřebních rituálů jeho obyvatel. Je proto potřeba přizpůsobit nový hřbitov jejich potřebám a to zcela na míru. V Čechách obecně platí, že čím dále se ocitáme na

východ země, tím častěji se praktikuje inhumace. Další a nadřazené pravidlo ovšem říká, že ve větších sídlech je i úměrně zvýšená míra kremace. Brno, přestože je ve východní části republiky, potvrzuje jako druhé největší české město druhou část obecného pravidla a mohu odhadnout, že zde okolo 90% pohřbených lidí bude také spalených. Toto číslo také odpovídá veřejně dostupným statistikám a blíží se celkovému poměru v ČR, který je výrazně převážen na stranu kremace (80,72%). (Hupková, 2010)

Při tvorbě hřbitova musím dobře předpovědět a aplikovat budoucí trend v pohřbívání. Hlavně vzhledem k tomu, že životnost mého pohřebiště může být i stovky let. Tento trend by měl zároveň umět nenásilně rozproudít stojaté vody českého pohřebnictví, minimálně v následujících dvou dekadách. Na vyšší úrovni jsem zvolil ne zcela nečekaně typ tzv. ekologického pohřbu, resp. některé jeho prvky. Jedná se o pohřeb, který by měl zanechat co nejmenší stopu na životním prostředí. U nás převažující kremace již svým principem poněkud ekologii popírá a to množstvím vypuštěných spalin a spotřebovanou energií. Nemyslím si, že se dá zvrátit pohřební zvyk ku prospěchu inhumace a to z mnoha důvodů – ekonomických, prostorových a dalších. Přesto věřím, že můžeme být ohleduplní k přírodě i na mnoha jiných místech týkajících se celého procesu pohřebního rituálu, např. používat přírodní a prosté materiály. V případě inhumace se pak přidává mezi k přírodě šetrné způsoby i rakev vyrobená z co nejmenšího množství materiálu. Existuje možnost dokonce rakev zcela vypustit, ale bohužel jí český zákon zatím nepovoluje. V západním světě jsou různé typy ekologického pohřbu stále populárnější, nabývají mnoha podob a myslím si, že v Čechách se vývoj bude ubírat podobným směrem. Myšlenka ekologie by mohla částečně posloužit i jako určitý typ náhradního rituálu za ustupující rituály náboženské. Jak konkrétně by měl vypadat ekologický pohřeb na mém hřbitově se dočtete níže v textu.

Obrázek 6 - Barokní hřbitov ve Střílkách / Zdroj:

<http://www.baroknihrbitystrikky.cz/index.php/fotogalerie/category/2-pohledy>

V návrhu nového hřbitova samozřejmě musím brát zřetel i na místo, jenž jsem pro jeho vytvoření vybral – opuštěný fotbalový stadion. Toto místo je velmi netradiční a byla by škoda nenechat se jím alespoň částečně inspirovat či nezakomponovat některé jeho prvky do svého návrhu. V první řadě se jedná o nerozšiřitelný a pevně uzavřený prostor ohraničený ze všech stran tribunami. Tato specifická vlastnost, vyskytující se v Čechách například u barokního hřbitova ve Střílkách, určuje moji celkovou koncepci velmi výrazně. Pohřebiště musí být naplánováno do detailu již na počátku. Musím mu umožnit budoucí rozšiřování, ale při zachování stále stejného záboru prostoru. Bývalé tribuny sice již nemohou z technických a bezpečnostních důvodů pojmout velké počty lidí, přesto se stále jedná o funkční části stavby. Stadion má stále uspořádání amfiteátru a z toho vyplývá další zajímavá výzva – nechat tribunám jejich pozorovací funkci, tuto pak odůvodnit a přesto poskytnout návštěvníkům hřbitova pocit intimity.

Tuto práci jsem vytvářel poměrně záhy po úmrtí mého otce. Konečná podoba návrhu hřbitova i zdejšího způsobu pohřbívání je tedy velmi ovlivněna osobní zkušeností. Ačkoliv byl otec velmi svobodomyšlný a rozhodně výjimečný člověk, rigoróznost

stávající pohřební mašinérie ho semlela na jednu z mnoha položek na seznamu. Už když jsem psal otci pohřební oznámení, snažil jsem se být v rámci mezí zábavný a neotřelý. Protože on takový byl a koneckonců pokaždé, když jsem s ním navštívil nějaký rodinný pohřeb, tak to dopadlo ostudou a přidušenými záchvaty smíchu. Nevlastní příbuzní následně oznámení zkritizovali a formulovali své vlastní. Plně mimořádně komických formálních frází. Následovalo kolečko s katalogy rakví, s katalogy věnců, s expresními nabídkami zamražení a rozmražení, s nácvikem nošení rakve a s neskutečně teatrálním veřejným rozloučením na světelné roky daleko od dobrého vkusu. Smysl celého procesu spočíval ve vystrojení „hezkého poctivého pohřbu“. Bohužel nebyl ani hezký, ani poctivý a udělal se jen proto, aby se bezmyšlenkovitě odškrtl všechna povinná políčka. Se zesnulým pak neměl společného vůbec nic. Tak by to ale být nemělo – myslím si, že dnešní pohřební rituály musí z podstaty mít souvislost s osobností mrtvého a s jeho životem. Každý by mohl mít svůj vlastní rituál na míru, vezmeme-li v potaz i ústup náboženství. Pokud vytvářím nový hřbitov, chci tedy ponechat při samotném pohřbívání všem stranám maximální volnost a zasahovat do této osobní zkušenosti co nejméně je to možné. Proces pohřbu můžu formovat svým prostředím jen velmi jemně a v náznacích. Následující citace naznačuje, že tento přístup by mohl mít v budoucnu značný potenciál.

Předpoklad nekonání žádného pohřebního obřadu podporuje i zkušenost s tím, jak pozůstalí zajišťují obřady v pohřebních službách. Jejich přístup je většinou poměrně pasivní, objednávají pokud možno služby nevybočující z běžného schématu pohřbívání. Pro invenci a personalizovanější formy obřadů nemají příliš pochopení, k čemuž nepochybně přispívá i skutečnost, že pohřby podrobněji dopředu nepromýšlejí. Po smrti blízkého jsou pak pozůstalí v takovém psychickém rozpoložení, že nemají o „experimentování“ zájem a požadují především jednoduché a standardní postupy. Pracovníci pohřebních služeb tuto zkušenost reflektují a nesnaží se nabídku služeb rozšířit. Mnohdy ani sami nevnímají, že by obřad mohl mít jinou podobu a že by se v této oblasti dalo něco vylepšit. Rozšiřování nabídky chápou více materiálně, například jako možnost nabízet větší výběr květinové výzdoby, uren, případně i náhrobky atd. Trendy, které se dnes objevují v některých vyspělých a rovněž značně sekularizovaných státech Evropy, zejména v Nizozemí,

ale částečně například i ve Velké Británii, v podobě personalizovaných a „do it yourself“ pohřbů do českého prostředí zatím nepronikly. (Nešporová, 2011, s.68)

Výše uvedená vyprázdněnost pohřebních rituálů má následně přímý negativní dopad na podobu dnešních českých pohřebišť. Jsou často nijaká, prefabrikovaná, bez příběhů, beze smyslu, bez síly. Smrt zde ztratila svůj hlas.

Při konečné tvorbě podoby nového hřbitova tedy musím brát v potaz všechny výše zmíněné vlastnosti prostředí, mé znalosti pohřebních rituálů, ale stále bych si měl nechat prostor pro vlastní výtvarný vklad. Pro tento můžu brát inspiraci jak v množství světových moderních i tradičních hřbitovů, v historii pohřbívání či v jiných kulturách, ale také ve své osobní zkušenosti. Situace se zdá být zdánlivě složitá, nicméně již jsem si ji nenápadně stanovil v předchozím textu.

Obrázek 7 - Delta řeky / Zdroj: <http://lab.visual-logic.com/2010/02/ecology-ofriver-delta-formation/>

S bývalým sportovištěm pracuji jako s danou krajinou. Stojící budovy a valy tribun ponechávám na svém místě a prostor nijak výrazně neupravuji. Základní koncept je vytvoření jakéhosi moře na místě hřiště a okolní plochy v celém středu stadionu. Moře mrtvých, které ovšem není děsivé, ale uklidňující a utěšující. Společně mají

mrtví opět sílu. Toto moře, vizuálně se vymezující neustálým a pomalým pohybem či životem, bude možné sledovat z původních tribun stadionu nebo se procházet přímo v něm. Iluze moře je vytvořena v první instanci lučním travním porostem. V druhé pak podobou náhrobků. U těch jsem se velmi volně inspiroval hřbitovy v Japonsku a mají podobu prostých dřevěných, vysokých a pružných planěk. Tyto plaňky nemají žádný dekor, pouze prostý otvor ve vrchní části. Pozůstalí je mohou sami dotvořit například vlastnoručním textem, či použít otvor k upevnění různých předmětů nebo k propojování náhrobků mezi sebou. Plaňky se budou ve větru lehce pohybovat. Hroby se nacházejí na lehce vyvýšených travnatých ostrůvcích a hřbitovní stezky se rozbíhají od vchodu na stadion - původnímu otvoru v tribunách - jako delta řeky ústící do moře. Zatímco hlavní stezky vysypané šotolinou jsou formovány jako delta, obslužné komunikace k jednotlivým hrobům mají podobu pěšin. Ty jsou rozprostřené ve víceméně pravidelné síti, která zajišťuje dostupnost naprosto každého místa na hřbitově.

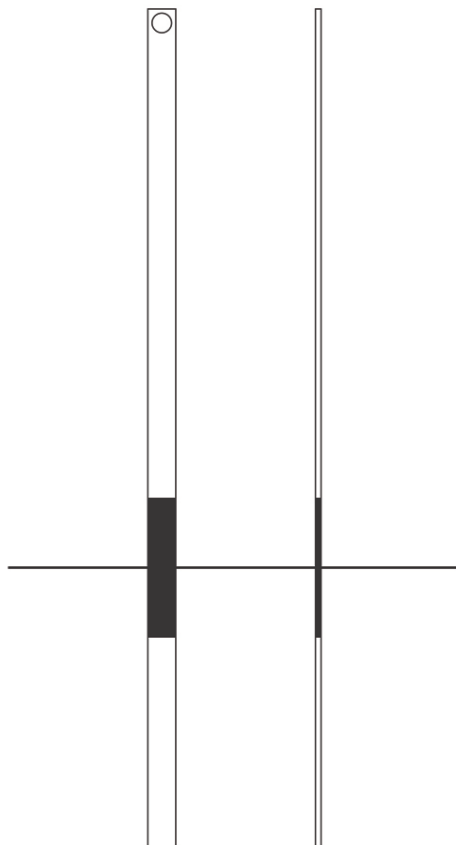

Obrázek 8 - Vizualizace plochy určené k pohřbívání / Zdroj pro montáž: Google Maps

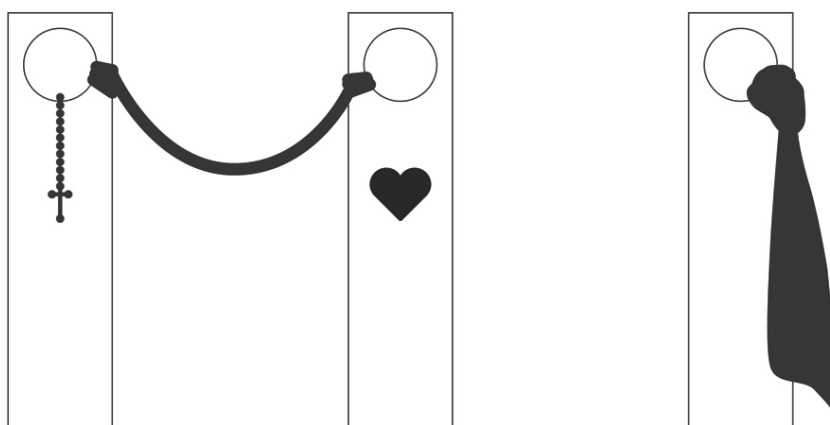
Obrázek 9 - Schéma stezek na ploše určené k pohřbívání (černá). Obslužné stezky jsou rozprostřeny s ohledem na průměrnou velikost hrobových míst.

Náhrobky musí vydržet cca 50 let, což je doba, u které předpokládám aktivní návštěvy hrobů. Jediné dva druhy dřeva jsou schopné snést tuto periodu s minimálním ošetřením. Jsou jimi dub a teak. Teakové dřevo je ovšem exotické a drahé, zvolil jsem proto pro náhrobky dřevo dubové. Výška náhrobních planěk nad zemí se může lišit dle přání pohřbených od 150 do 200cm. Tloušťka je pak od dvou do tří centimetrů podle výšky. Šířka zůstává zachována. Náhrobek je zakotven v zemi 1/3 své celkové výšky v jednoduchém ocelovém rukávu. Tento umožní louku okolo hrobů udržovat mechanizovaným sekáním bez poškození či přeseknutí náhrobků. Ochranný rukáv i náhrobek v řádu desítek let zcela zaniknou a uvolní místo pro další pohřby. Toto opatření nejen šetří místem, ale má i svůj smysl v pomyslném rozprostření se hrobu zcela do okolního *moře*. Těla se na novém hřbitově mohou pohřbívat jak inhumací, tak po spálení. Jak v lehkých ekologických rakvích, tak v urnách, bez rakví (zatím není zákonem povoleno) i bez uren.

Obrázek 10 - Schéma náhrobku s otvorem a s ochranným ocelovým rukávem

Hřbitov bude vznikat postupně. Počet obyvatel ve spádové oblasti hřbitova (Brno-střed, Zábrdovice, Židenice, Vinohrady, Husovice, Maloměřice, Černá Pole, Ponava, Lesná, Obřany, Sadová, Medlánky, Královo Pole, Žabovřesky, Veverčí, Komín, Stránice, Brno-sever) je 216 017. Z toho každý rok zde zemře průměrně 2166 lidí. Na přiložených vizualizacích je umístěno 5000 náhrobků, takže k tomuto stavu by se teoreticky mohlo dospět již do tří let od otevření hřbitova. Maximální kapacita hřbitova je, při započítání běžné velikosti pro urnový i klasický hrob, při jejich poměru daným poměrem kremace a inhumace v brněnské oblasti a při ploše stadionu bez komunikací, přesně 11 288 míst. Faktická kapacita ovšem bude ještě mnohem vyšší.

Obrázek 11 - Schéma možných úprav náhrobků

Nový hřbitov by měl nabídnout volnost v pohřebním rituálu a personalizované, ale velmi prosté podoby hrobů. Zároveň umožní i klidné rozjímání a pohledově vděčné rozhledy na svůj jednotný celek z bývalých tribun stadionu, které nechám jako doposud volně přístupné a nezměněné.

Obrázek 12 - Vizualizace celku

Obrázek 13 - Vizualizace s detailem náhrobku

Obrázek 14 - Vizualizace s detailem západní tribuny

Závěr

Pokud jste dočetli tuto práci až do úplného konce, ocitli jste se zhruba o tři hodiny blíže své vlastní smrti. To je jediná jistota, kterou vám mohu tímto textem poskytnout. Se smrtí musíme stále počítat, což je na jednu stranu silně depresivní a nedáme-li si pozor, může nás to zcela paralyzovat strachem. Ale naprosto stejná a věčná paralýza by přišla i kdybychom žili jako nesmrtelní a navěky. Proč bychom se pak měli o cokoli snažit? Pokud svojí smrtelnost přijmeme, trochu proti duchu moderní doby, uvědomíme si, že pohřeb není pouhé odklizení našich tělesných pozůstatků, které to „nezvládly“, ale velmi důležitý rituál. A to hlavně pro naše okolí, naše přátele a rodinu. Žijeme v převážně sekulární společnosti, ve věku vědy. Naděje na to, že o nás bude dobře postaráno na onom světě (popřípadě se spravedlivě usmažíme v pekle) významně klesla. Naši blízcí nás tedy nepředávají dál, ale už se s námi jen loučí. Ale toto loučení by mělo probíhat stejně tak, jako bychom se loučili s člověkem živým, ale kterého již nikdy neuvidíme. Mělo by zkrátka mít „něco do sebe“. A současný pohřební byznys a torza dávno smysl ztrativších rituálů v sobě opravdu nic nemají. Nebojme se a vytvořme si tedy rituály nové a vlastní! Pohřbívejme různými způsoby, s různou myšlenkou. Ale pohřbívejme. A neporovnávejme pohřby jen množstvím přinesených věnců. Vybavím-li si konečnou scénu z filmu Big Lebowski - dva kamarádi na útesu, plechovka od kávy, jeden slabomyslný proslov a malá nehoda s větrem - bylo to možná hloupé, ale velmi, velmi osobní. A tak by to mělo být. Věřím, že můj návrh hřbitova by mohl svým minimalismem a volností přispět ke svobodnějšímu přemýšlení o smrti, pohřbech a k jejich polidštění, k jejich větší civilnosti a k užšímu kontaktu s mrtvým.

Seznam použitých zdrojů

/Knižní publikace

ARIÈS, P. (2000): *Dějiny smrti. Díl 1: Doba ležících*. Nakl. Argo, Praha, 358 s., ISBN 80-7203-286-0.

ARIÈS, P. (2000): *Dějiny smrti. Díl 2: Zdivočelá smrt*. Nakl. Argo, Praha, 409 s., ISBN 80-7203-293-3.

DAVIES, D., J. (2007): *Stručné dějiny smrti*. Nakl. Volvox Globator, Praha, 188 s., ISBN 978-80-7207-628-4.

ECO, U. (2007): *Dějiny ošklivosti*. Nakl. Argo, Praha, 455 s., ISBN 978-80-7203-893-0.

ELIAS, N. (1998): *O osamělosti umírajících v našich dnech*. Nakladatelství Franze Kafky, Praha, 66 s., ISBN 80-85844-39-7.

FREUD, S. (1991): *Totem a tabu*. Nakl. Práh, Praha, 181 s., ISBN 80-7252-006-7.

GENNEP, A. (1997): *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*. Nakl. Lidové noviny, Praha, 201 s., ISBN 80-7106-178-6.

HAŠKOVCOVÁ, H. (2000): *Thanatologie. Nauka o umírání a smrti*. Nakl. Galén, Praha, 191 s., ISBN 80-7262-034-7.

HOWARTH, G. (2007): *Death and Dying. A Sociological Introduction*. Nakl. Polity, Cambridge, 301 s., ISBN 0-7456-2533-9.

JÖCKLE, C. (2000): *Memento mori: historie pohřbívání a uctívání mrtvých*. Nakl. Euromedia Group, Praha, 159 s., ISBN 80-242-0108-9.

LUTOVSKÝ, M. (1996): *Hroby předků: sonda do života a smrti dávných Slovanů*. Nakl. Academia, Praha, 182 s., ISBN 80-200-0567-6.

NOZAR, K. (1931): *Pohřby do země a kremace*. Nakl. Krematorium, Praha, 15 s.

OHLER, N. (2001): *Umírání a smrt ve středověku*. Nakl. H & H, Jinočany, 409 s., ISBN 80-86022-69-2.

STEJSKAL, D., ŠEJVL, J. (2011): *Pohřbívání a hřbitovy*. Nakl. Wolters Kluwer ČR, Praha, 461 s., ISBN 978-80-7357-680-6.

/Periodika, skripta a odborné články

HUPKOVÁ, M. (2012): *Pohřbívání jako součást kultury: základní rozdíly v pohřbívání v rámci obecného vývoje západní společnosti*. Časopis Klaudyán. Ročník 8–9/2012, č. 2, s. 107–115.

LENDEROVÁ, M., MACKOVÁ, M., BEZECNÝ, Z., JIRÁNEK, T. (2005): *Dějiny každodennosti "dlouhého" 19. století: II. Díl: Život všední i sváteční*. Univerzita Pardubice, Fakulta humanitních studií, Pardubice, 181 s.

NEŠPOROVÁ, O. (2007): *Smrt, umírání a pohřební rituály v české společnosti ve 20. století*. Periodikum Soudobé dějiny. Č. 2–3, s. 354–378, ISSN 1210-7050.

NEŠPOROVÁ, O. (2011): *Obřady loučení se zesnulými: Sekulární, náboženské nebo raději žádné pohřby?* Periodikum Sociální studia. 2/2011, s. 57–85, Katedra sociologie, Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Brno, ISSN 1214-813X.

PŘIDALOVÁ, M. (1998): *Proč je moderní smrt tabu?* Periodikum Sociologický časopis. Vol. 34, No. 3: 347-361, Fakulta sociálních věd, Masarykova univerzita, Brno.

ŠTEFAN, I. (2007): *Změna pohřebního ritu v raném středověku jako archeologický a kulturně-antropologický problém*. 31 s.

UNGER, J. (2002): *Pohřební rítus a zacházení s těly zemřelých v českých zemích*. In: MALINA, J.: ed.: *Panoráma biologické a sociokulturní antropologie: Modulové učební texty pro studenty antropologie a „příbuzných“ oborů*. Sv. 9, Nadace Universitas Masarykiana, Nauma, Brno, 152 s.

USLU, A., BARIS, E., ERDOGAN, E. (2009): *Ecological concerns over cemeteries*. Periodikum African Journal of Agricultural Research. Vol. 4 (13), pp. 1505-1511, December 2009 Special Review, Department of Landscape Architecture, Agriculture Faculty, Ankara University, Ankara, ISSN 1991-637X. Dostupné z: http://www.academicjournals.org/article/article1380816214_Uslu%20et%20al.pdf

/Disertační práce

MALINOVÁ, L. (2002): *Kultura a smrt: Kulturně antropologická studie prostředí smrti a umírání*. Diplomová práce. Univerzita Hradec Králové, Pedagogická fakulta, Ústav filozofie a společenských věd, Hradec Králové, 78 s.

NEŠPOROVÁ, O. (2004): *Současná náboženská reflexe smrti: Katolíci, protestanti, svědkové Jehovovi a oddaní Kršny ve vztahu ke smrti a posmrtné existenci*.

Diplomová práce. Univerzita Karlova v Praze, Fakulta humanitních studií, katedra obecné antropologie, Praha, 167 s.

NEŠPOROVÁ, O. (2008): *Reflexe smrti a pohřební obřady v současné české společnosti*. Doktorská práce. Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií, Praha, 236 s.

PEŠLOVÁ, J. (2007): *Pohřeb v průběhu staletí*. Bakalářská práce. Masarykova Univerzita, Filosofická fakulta, Ústav evropské etnologie, Brno, 67 s.

PŘIDALOVÁ, M. (1998): *Postoje ke smrti a jejich proměny ze sociologického hlediska*. Diplomová práce. Fakulta sociálních věd Masarykovy univerzity, Brno.

/Online zdroje (citované 20.5.2015)

ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD (2013): *Zemřelí podle místa pobytu*. Tabulka.

Dostupné z:

<https://www.czso.cz/documents/10180/20555199/13006714rf01.pdf/c2b84a63-8b4b-429a-90b7-652e57abba8a?version=1.0>

GRAF, V.: *Dotazy a odpovědi o hrobech: výběr z dotazů za prosinec 2010 až leden 2011*. Publikovaly pohřební služby Václava Grafa, Ústřední hřbitov, Valašské Meziříčí.

Dostupné z: http://www.vaclavgraf.cz/dotazy_a_odpovedi_1-2011.pdf

HUPKOVÁ, M. (2010): *Pohřbívání a hřbitovy – reflexe kultury českého venkova*.

Deník veřejné správy. Dostupné z: <http://www.dvs.cz/clanek.asp?id=6462396>

PIVODA, A. (2011): *Základní charakter kultury pohřbívání v Česku*. Funeral Quartal – B2B magazín oboru pohřebnictví. Dostupné z:

<http://www.funeralq.cz/rubriky/zakladni-charakter-kultury-pohrbivani-v-cesku>

SOUKUPOVÁ, J.: *Megalomanské království za Lužánkami srazilo Hrstkovi vaz*.

Dostupné z: <http://brno.idnes.cz/megalomanske-kralovstvi-za-luzankami-srazilo-hrstkovi-vaz-pq3-/>.

Online rozhovor s architektem Petrem Hrušou. Brněnský deník. 24.3.2008.

Dostupné z [http://www.hrusa-](http://www.hrusa-atelierbrno.cz/fileadmin/user_upload/reference_uvod/media/DENIK_24_3_08_R)

[atelierbrno.cz/fileadmin/user_upload/reference_uvod/media/DENIK_24_3_08_R](http://www.hrusa-atelierbrno.cz/fileadmin/user_upload/reference_uvod/media/DENIK_24_3_08_R)
[OZHOVOR_PH_ONLINE.pdf](http://www.hrusa-atelierbrno.cz/fileadmin/user_upload/reference_uvod/media/DENIK_24_3_08_R)

Projekt rekonstrukce fotbalového stadionu Za Lužánkami. Stránky Ateliéru Brno s.r.o. Dostupné z:

<http://www.hrusa-atelierbrno.cz/obcanske-stavby/rekonstrukce-fotbaloveho-stadionu-za-luzankami>

Za Lužánkami bude obrovské sportoviště a obchody. Dostupné z:

http://brnensky.denik.cz/zpravy_region/za-luzankami-bude-obrovske-sportoviste-a-obchody.html

Po sekačkách pily. Stadion Za Lužánkami je blíže Švancarově rozlučce. Dostupné z:

http://brnensky.denik.cz/zpravy_region/obrazem-po-sekackach-pily-stadion-za-luzankami-je-bliz-svancarove-rozlucce-20150.html

Historie stadionu – blog 1. Dostupné z: <http://www.fczbrno.cz/zobraz.asp?t=klub-stadion-historie-stadionu>

Historie stadionu – blog 2. Dostupné z:

<http://www.kafelanka.cz/brno/ponava/stadion.php>

Historie stadionu – blog 3. Dostupné z:

<http://jza.smerem.cz/Tema/Fotbalov%C3%BD%20stadion%20Za%20Lu%C5%BE%C3%A1nkami>

Olšanské hřbitovy ožijí. V kavárně chtějí nabízet rakvičky se šlehačkou. Dostupné z:

http://www.rozhlas.cz/zpravy/regiony/_zprava/olsanske-hrbitovy-oziji-v-kavarne-chteji-nabizet-rakvicky-se-slehackou--1355990

Cemeteries are running out of room. Dostupné z:

<http://www.nytimes.com/roomfordebate/2013/10/30/cemeteries-are-running-out-of-room/baby-boom-will-lead-to-shortage-of-cemetery-space>

Místo hřbitova zřejmě v Bystrci vznikne nový park. Dostupné z:

http://brnensky.denik.cz/zpravy_region/misto-hrbitova-zrejme-v-bystrci-vznikne-novy-park-20120814.html